

Լ. ՄԵԼԻՔԵՐ-ՐԵԿ
ՀՍՍՐ ԳԱ ՔՂՔ-ԿԻՑ -ՆԳ-Մ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿԱՐՄԻՐ ՈՐԴԱՆ ՆԵՐԿԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կարմիր որդան ներկի արադրությունն Արևելքում հայանի է եղել դեռևս հին ժամանակներում, ինչպես վկայում է Աստվածաշունչը (Յայտնութիւն Յովհաննու, XVIII, 12, 16)։

Նույն այդ կարմիր որդն, որ նույն զգրվածքն է, ռուսերեն коше-
ниль կամ кармин, վրացերեն բրուժղենդի (հուն. κόκκινον, լատ. coc-
cus) կոչվածը, հնում տարածված է եղել և Հայաստանում, իբրեւ արա-
դրության և համաշխարհային շուկա արահանվող (էքսպորտի) հիմնական
և շխավոր առարկաներից մեկը¹։

Այդ հանդամանքը առանձնապես մատնանշում են համապատասխան
աղբյուրները, որոնցից են՝

1. Հռոմեական կյասիկ հեղինակներից՝ Բնագետ Պլինիոսը—մեր թ.
I դ. (Naturalis historia, XXXIII, XXXV).

2. Հայ մատենագիրներից՝ Ղազար Փարպեցին—V դ. (Պատմ. Հայոց,
I, 7)² և Անանիա Շիրակացին—VII դ. (Աշխարհացույցը, Այրարատ-ի ներքո)³։

3. Արաբական աշխարհագիրներից՝ Իբն-ալ-Ֆակիխը (903 թ.), Ալ-Իս-
տախրին (930 թ.), Իբն-Խաուկալը (971—978 թ. թ.), Ալ-Մազհադասին
985 թ.), Նաև Ֆիրուզաբադը (XIV—XV դ. դ.) և ուրիշները։

4. Տաճիկ աշխարհագիր Հաջի-խալիֆան—XVII դ. (Աշխարհագրու-
թյուն), որ կրկնում է արաբացի Ալ-Իստախրիի տվյալները։

Կարմիր որդանի որպիսության և տարածման հանգամանքների
ինդրով հատկապես զբաղվել է ռուս ցարական կառավարությունը «Հայ-
կական մարզը» կազմակերպելուց հետո, որ Վրաստանի կառավարչապետին
էր ենթակա, կառավարչապետ բարոն Գ. Վ. Ռոզենի օրով (1831—1837)։

Կառավարական միջոցառումներից մեկն էր J. Hamel-ի (Гамель)
գործուղումը Հայաստան՝ ինդիքի տիղնուանդը ռուսաձևափոխելու նպատ-
կով, որի արդյունքները ներկայացված են նրա հատուկ հոգվածներում՝
գերմաներեն «Über Cochenille am Ararat etc. (U. Գ. Բ. Գիտ. Ակադ.
Տեղ., VI սեր., III հ., II մ., էջ 9—64) և ռուսերեն՝ «Об Араратской
кошенили» (Журн. Мин. Внутр. дел, ч. XVII, 1, 1835, июль, стр.
192—217)։ Վերջինիս միջ կարմիր որդանի տարածման սահմանների
մասին ասված է հետևյալը։

¹ Հմմ. Я. Манандян. О торговле и городах в Арменин, Ереван, 1930, стр. 84—85

² Եի նման է (Այրարատ—) Ենեւ որդուն է գորգ կարմրեանի գունոցն

³ Եւ ռւնի Այրարատ... որդն սիգրեբեւու արմատայ ա է գորգ կարմրութեւն

«Понныне открыта сия кошениль предпочтительно ниже Эчмиздинского монастыря, по текущей от Еревана к Араксу реке Занге, близ деревень Шорли, Сарванлар, Неджели, также близ Гассан-Абад и недалеко от Аракса возле Хорвирабского монастыря, равным образом по ту сторону Аракса при деревне Сиффи-Аббад и вдоль протекающей с подножья Арарата Карасу (Черной воды) между деревнями Ташбурни и Каралюхом, где много имеется тростниковых болот» (стр. 196).

Կարմիր որդանի խնդրով նույն XIX դարում գրադվել են և ուրիշները, օր. J. F. Barandt-ը, իսկ սովետական շրջանում՝ Բ. Կուզիցը, Մ. Շիրովան և, վերջապես, Ա. Ավետյանը, որոնց հետադոտությունների արդյունքները մասամբ ձեռագիր վիճակում են (առաջին երկուսի), մասամբ հրատարակված են (վերջինի) հետևյալ վերնագրով՝ «К вопросу о кошенили в Армении» (ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Տեղեկագիր, 1940 թ., № 4—5, էջ 231—237)։

Խնդրի ակտուալ լինելը երևում է, ի միջի այլոց, և այն փաստից, որ ներկեքի խնդրով ներկայումս գրադված է և Հայկ. ՍՍՌ Ժողկոմսովետին կից Ձեռագրերի ուսումնասիրության Ինստիտուտը (Մատենադարանը), որի հրատարակությամբ 1941 թ. առանձին գրքով լույս էնծայվեց հայերեն և ռուսերեն լեզուներով դոց. Ա. Հարությունյանի շահեկան աշխատությունը՝ «Ներկեքի և թանաքների գործածությունը հին հայկական ձեռագրերում» (99 էջ), ուր մի քանի տող ծանոթություն կա նվիրված և «ղերմըվ»-ին (էջ 84)։

* *

Վրացական ՍՍՌ Կենտրոնական պատմական արխիվի ֆոնդերում աշխատելիս մենք առիթ ունեցանք ծանոթանալու Անդրկովկասի կառավարչապետի դիվանատան արխիվային ֆոնդի № 2-ա (նախկին № 8 — Վրաստանի կառավարչապետի) № 2571 դործին, որ ցուցակագրված է այսպես. «О размножении Армянской Кошенили и о добывании из нее краски»։

Նկատի ունենալով, որ այս «գործը» կարող է որոշ չափով հետաքրքրություն առաջ բերել համապատասխան՝ շահագրգռված մասնագետների շրջանում, մենք նպատակահարմար գտանք տալ այստեղ նրա համառոտ բնութագիրը, կցելով դրան նույն գործից քաղված երեք փաստաթուղթ, գրված հայերեն, որոնցից մեկը հայերեն-ռուսերեն և մեկն էլ ռուսերեն-հայերեն։

«Գործը», որ սկսված է 1832 թ. ապրիլի 2-ից, պարունակում է 101 թերթ։

Հիմնական փասթաթուղթը, որի շուրջը ստեղծվել է այս «գործը», դա էջմիածնի միաբան և ծաղկարար Սահկ-Սահակ-Իսահակ կոչվող վարչապետի, հետագայում ևսիսկոպոսի և արքեպիսկոպոսի գրությունն է (1830 թ.), բնագիրը հայերեն, ռուսերեն թարգմանությամբ հանդերձ, կարմիր որդանի մեռուցման շուրջը 10 ռեցեպտով և ներկ արտադրելու շուրջը 3 ռեցեպտով, ինչպես և Վոսկոբոյնիկովի գրությունը (1832 թ.)

միմիայն ոռուսերեն: Ապա դալիս է Վրաստանի կառավարչապետի սխտեմի այլ և այլ հաստատութիւնների գրագրութիւնը, ինչպես և ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննեսի ու վերոհիշյալ Սահակ ծաղկարարի զիմումները Վրաստանի կառավարչապետ բարոն Ռոգենի հասցեով՝ մեկը (1833 թ.) հայերեն-ռուսերեն և մյուսը (1834 թ.)՝ ռուսերեն-հայերեն:

Ստորև մենք հրապարակում ենք 3 փաստաթուղթ, հանված № 2571 դրժից, 1830, 1833 և 1834 թ. թ. ներքո:

I

էջ 1 (8 ա)

Օրինակ

Կազմելոյ գկարմիր օրդան կամ մեռուցման նօրին՝ քի օրով կերպիւ մարթ և լիմի

Կամելով իմ գտանել գկերպ յօրինման որդան կարմրոյ՝ յանձն առի կրիլ գտաժանմունս ի պէսպէս փորձառութիւնս մեռուցման նօրին և հանման իւղոյն ըստ աւանդելոյ այլ և այլ անձանց սկսեալ ի 1815 ամէ փրկչական թուականին:

Փօրձ ա.

1. Ի 1815 ամի, պատահեալ իմ ծերունւոյն ումեմն Տիգրանակերացոյ, լուայ. զի պնտէր՝ եթէ որդանն կարմրոյ չիք իւղ՝ ու զի սրբազնասուրբ Դահանայապետս մեր Եփրեմ կաթողիկոս աւանդեալ էր ինձ գրով յայնմ ժամանակի ղեզանակ մեռուցման որդանն և հանման իւղոյն և տուեալ նաև դմասն ինչ յորդանէն մեռուցելոյ յիւրմէ ջրով կալաքարի, հարկադիր եղև ինչ զփորձ առնուլ ընդ ծերոյն այնորիկ օրինակ դայս. նախ դառաջինն որդնն մեռուցեալ ջրով կալաքարի՝ իրրև արկաւ յեռուցեալ քացախ, արտադրեաց յինքենէ զիւր իւղն հանելով յերեսս քացախոյն, որով յայտնի ցուցաւ իւղոտն գոլ որդան:

Փօրձ Բ.

2. Առեալ գկենդանի որդնն՝ արկաք ի քացախ ցուրտ և թոզեալ ի նմա բոպէս իրրև 10 հանեալ տարածեցաք յարևու ի վերայ կտաւոյ. և ի ջերմանալ որդանցն՝ ղեռալ սկսան անդրէն իրրև գկենդանիս. զորս կալեալ վերստին մինչ եղաք յեռացեալ քացախ՝ աւտակեցան. և զմասն ինչ ըստ խրատու ծերոյն եղեալ ի փռան առ ի չորացուցանել, տեսաք զի խորովէին ի ջերմութենէն հանգոյն ձկանց տապակելոց՝ Եղեալ դարձեալ զնա ի մամուլս՝ արկեցաք և հոսեալ իւղոյն՝ եղև անպիտան ինչ:

Փօրձ Գ.

3. Ի վերայ որդանն մեռուցելոյ ի քացախ եռացեալ ցանեալ սակաւ ինչ գկիր փոշիացեալ (քերէճ) այրեցաւ, դալարեցաւ և եղև անպիտան իմն. ցանեալ դարձեալ զղաճ (ալչի) տեաք՝ զի մածեալ ընդ իրեարս՝ պընտացաւ իրրև դադիւս անօգուտ ամենեին:

Փոքր դ.

4. Ածաք ի վերայ որդանն մեռուցելոյ սակաւ ինչ թեփ ալեր՝ ցորենոյ, ե չեղև ինչ օգուտ. ածաք ե ալիւր կորեկի և եղև այնպէս ոչ ինչ մածուցեալ գոլով ընդ իրեարս որդանցն:

Փոքր ե.

5. Յետ այս քանեաց և այլ ևս բազմակերպ փորձառութեանց մերոց՝ իբրև տեսաք, զի ի դերև ելին ամենայն վաստակք և տաժանմունք մեր ի սնոտիս համարեցան. և չեղև ինչ հնար ի մեռացուցանել իսկապէս զդժուարամեռ որդան կարմրոյ և ի հանել զիւղ նորա. ձեռնարկաք այնուհետև մեք մեզէն դիորձ առնուլ ըստ եղանակին՝ զոր էջ 2 (8 բ) լուեալ էր մեր ի Սրբազնասուրբ Հայրապետէս. ըստ այսմ՝ ի թողուլ մեր յայնժամ զորդան կենդանի ի պարզեալ ջուր կալաքարի իբրև քառորդ մի ժամու, և յանշնչանալ նորա անդրէն հանեալ սրփոնեցաք յարևու և այսու կերպիւ միայն եղև հնար չորանալոյ նորա, այլ սակայն ֆնայր տակաւին իւղն յինքեան:

Փոքր գ.

6. Իբրև եզաք զկենդանի որդան ի մաքրազտեալ ջուր կրոյ (քերէճի) անշնչացաւ այս, որպէս և ի ջուր կալաքարին, այլ առանց արտաքս թորելոյ զիւղն:

Փոքր ե.

7. Առեալ 10 մսխալ զրամանի, այսինքն խորասանի (որ է տեսակ ինչ սերման) և ձեծեալ խառնեալ ընդ զինւոյ և զորդան եղեալ ի նմայ ժամս իբրև քառորդ մի և հանեալ անտի ի տարածել մեր յարևու՝ կարծելով, թէ անշնչացեալ իցեն, տեսաք՝ զի սկսան խլլախլ և շաղիւել (?) մեզմով իբրև զկենդանի ե չէին մեռեալ:

Փոքր ռ.

8. Նոացուցեալ զորդան կենդանի ընդ աղաջրոյ ի հուր՝ անշնչացաւ թէպէտ այլ յոչ ինչ պէտս:

Փոքր ք.

9. Ըստ աւանդելոյ ոմանց՝ ծծումբ արկեալ ի թոնիր և զորդն ի կտաւի ամփոփեալ կալաք ի վերայ ծխոյ նորին և այնպէս տակաւին եկաց անմեռ:

Փոքր ժ.

10. Ի վերայ այսր ամենայնի հիացեալ իմ ընդ այսպիսի դժուարամեռն զոլ այսր չնչին կենդանւոյ, եղի զկենդանիսն ի նոցանէ յանօթ ինչ ապակեայ բերանափակ և պահեցի ամիսս երկու և աւելի ևս և բացեալ այնուհետև տեսի զնա թմրեալ որպէս ի քուն և բամբականման բորբոսիւք ծաղկեալս և արտադրեալ էին զձուս

մանրահատիկս կարմրագոյնս և փոքրաքանակս քան զհատն մեկանի (խաշխաշի). որք խոշորացուցիւ տեսան իբրև զնոնահատս:

Յայս ամենայն փորձառութիւնս աշխատ եղեալ իմ յընթացս միոյ ամի, չգաի զայլ ինչ հնար դիւրաւ մեղացուցանելոյ զայս կենդանի, բայց եթէ ի ջուր կալաքարի միայն՝ որպէս ասացի, թէև այն ևս ոչ կատարելապէս: Իսկ յետ մեղացմանն թէ զիարդ կամ որձվ եղանակաւ գոի ևս կերպ կազմելոյ զներկ նորին, աւասիկ եղից առաջի ըստ երից:

Կերպ ա.

1. Զորդն մեղացեալ ի ջուր կալաքարի՝ եղեալ ի ջուր ցուրտ և լուկ ժամս իբրև 24, ապա եղացուցեալ զայն հանդերձ պարզեալ ջրով չուղանի՝ խառնեցի յեռանդեան անդ առ հինգ դրամ որդնն՝ 2 դրամ լուծր և կէս դրամ պաղլեղ (չեպ), որոյ կարմրագոյն ջուրն անցուցեալ ընդ նուրբ կաւս և չորացուցեալ յարևու՝ ևզև մածուցիկ իջի իբրև զկպրածիւթ կամ իբրև զմեղր թանձրածոր, գորոյ և իւզն ևս հանի:

Նւ այսպէս է ահա՝ զոր ի գործ ածեմք ի կնիքս Սրբազնասուրբ Կահանայապետիս մերոյ և այլ ամենայն բազմաեսակ յերանգս էջ 3 (9 ա) նկարուց և ի ծաղկագիրս ՝ զանազան թղթոց յօրէ յայնմանէ (ի 1816 թուականէն) մինչև ցայսըր մամանակի ոչ կարօտացեալ յայնմանէ արաքուստ զնայն դնելոյ: Որոյ վասն մեծագոյն շնորհակալութեամբ օրհնեաց և օրհնէ հանապազօր զնուստ աշխատաւորս նա ինքն Սրբազնասուրբ Հայրապետն:

Կերպ բ.

2. Յետ դնելոյ զթմրեալ որդն ի գինւոջ՝ զգեալ ապա զկարմրագոյն հիւթն և չորացուցեալ սկսաք ի գործ գնել յայլ և այլ երանգս ծաղկագրութեանց, որ լաւագոյն գեղեցիկ և փայծառափայլ երևէր քան զեղեալն յորդանէն մեղացելոյ ի ջուր կալաքարի:

Կերպ գ.

3. Զորդն ինքնին անշնչացեալ յապակեայ անօթի՝ եփեալ ըստ առաջնոյ կերպին հանդերձ խառնմամբ չուղանի և պաղլեղի (չեպի) մարթ է գործ արկանել ի ծաղկագիրս իբրև գառաջին և զերկրորդ կերպիւ եղեալսն, սրպէս և մեք իսկ ի գործ ածեալ եմք բազում անգամ ի հանդիպմունս հարկաւորութեանց:

Թէ ուր գտանի այս որդն կարմրոյ կամ յորձւոյ ժամանակի ի վեր ելանէ ի բունոյ իւրմէ. կամ թէ զիւրդ մարթ է ժողովել զայն. ասացից:

Այս կենդանի ըստ պատմելոյ ոմանց գտանի յեզերոգետոյն Երասխայ սկսեալ ի Սարուանլար ասացեալ տաճկաբնակ զեղջէ (որ է բացատ յԱթոռոյ աստի իբրև կիսոյ աւուր ճանապարհաւ) մինչև ցմուսս մերձակայ սահմանացն Նախնուսայ:

Զայս որդն ժողովեալ տաճիկ բնակչաց այնր գեղջ՝ վաճառեն:

յորոյ և իմ իսկ զնեալ է բազում անգամ: Սակայն ի 1822 թուին ես ինքն անձամբ անձին ելի ի խնդիր այսր որդան և յասեալ մերձ ի Խոր Վերապ վանսն յեզր Երասխայ՝ ժողովեցի մի-մի:

Առաջի մի-մի. վասն զի՝ որպէս առի յայնժամ զգործն՝ եթէ երկու կամ երեք կամ աւելի ես ի միասին կայցին, հմլին հնչին առ մամայն և թորեն արաաքս զարիւնս իւրեանց, որով և լինին այնուհետև ոչ ինչ իմիք պիտանացու:

էզք սոցա բազում են յոյժ միանման, այլ մի քան զմի մեծ և փոքր՝ զոյն ունելով մոյգ կարմիր. իսկ արուքն՝ սակաւք են, որոց և 2 աեսակ են ըստ իմա ենթադառութեան. մին բացազոյն կարմիր (ալ), որ փութով մեռանի, և միւսն սպիտակ իբրև զհաւ բընձոյ:

Ի 1828 թուէն պահեալ ունէի զորդն կենդանի ի մէջ յախճապակեայ անոթի մինչև ի սոյն 1830 թուականս, յորմէ կամեցեալ իմ այժմ յօրինել զներկ՝ աեսի, զի ոմանք ի նոցանէ ունելով զեռես զկենդանութիւն, թէն անշարժ ի հմլին հեղեն զարիւնս իւրեանց իբրև զլուր: Չայս աեսեալ եմ և հիացեալ փառս մառուցի Արարչին ամենայն արարածոց, որ մեծամեծս երեսեցուցանէ ի շնչին կենդանիս ևս: ||

էջ 4 (Ծբ) Ժամանակ երեսելոյ այսր կենդանւոյ աւել իբրև ամսաշափ մի. սկսեալ ի 15 երորդէ ամսեան օգոստոսի մինչև ի նոյնքանիս սեպտեմբերի, յորում միջոցի ելանեն յերեսս երկրի և չրջին խիտ առ խիտ բազմութեամբ, երեսելով իբրև զփունջս մանուշակաց և այս ընդ այդանալ առաւօտուն կամ ի ծագման արեգական և ի սասականալ առաջոյ շերմութեամբ՝ խուսեն անդրէն ի բոյնս իւրեանց ընդ երկրաւ և չերևին այնուհետև:

Ահաւասիկ մառուցանելով իմ ընդ սմին Ձերդ Պայծառափայլութեան նաև զմասն ինչ յորդանց մեռուցելոց յինէն՝ եթէ զինեաւ և եթէ ջրով կալաքարի՝ զիւրաքանչիւրսն առանձինն և զի նոցունց եփեալ ներկն առանձինն և զիւզն հանեալ ի նմանէ առանձինն, և զձուսն առանձինն, և զեփեալն ի ձուոց անաի առանձինն, խնդրեմ ամենախոնարհաբար, Ողորմած Տէր, յայանել ուր հարկն է իցէ ի սլարծանս Պայծառ Անուան Ձերոյ զբազմամեայ զիմ զայս աշխատանս ի զիւս հնարից այսր ներկագործութեան, որ զազանի և թագուն իմն է և ոչ ծանուցեալ ինչ բազմաց ի ժամանակէ անաի Պարսից ցայսօր: Այլ ես ահա իմովս ամենաշերմեռանդն յօժարութեամբ ընծայեմ Ձերումդ Պայծառափայլութեան՝ յուսալով շնորհիւ Ձեր ողորմութեան իմիք արժանանալ ի բարձրագոյն Դրանէ հզօր Տէրութեան Ամենաողորմած Կայսեր ինքնակալի ամենայն Ռուսաց և Թագաւորի Հայոց. որոյ անդին կենաց վասն և յազազս Պայծառափայլութեան Ձերոյ Ձեամ,

Ի 14 յունիսի

Ողորմած Տէր,

1830

Ի Սուրբ էջմիածին

Մշտանուէր աղօթարար՝ Նուսաս
ծառայ ծաղկարար Իսահակ վարդապետ
մահեսի Տէր-Դրիգորեան
Տէր. Սահակեանց Երևանցի

II

1 (50 ա)

Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւն

Ողորմած Տէր

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ աէր Յովհաննէս և շնորհիւ նորա կաթողիկոս ամենայն Հայոց և ծայրագոյն պատրիարկ Առաքելական եկեղեցւոյ Քրիստոսի և Մայր Աթոռոյ Սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի

Զգրութիւն Բարձր Գերազանցութեան Ձերոյ ի 15 սեպտեմբերի № 5140 ընկալաք մեծալ յարգանք ի 21 սոյն ամսոյ:

Ղեներալ ժայռ կենաց Բէկրուզոֆն կառավարիչ նահանգին Հայոց գրութեամբ իւրով առ մեզ յայանեալ զկամս Բարձր Գերազանցութեան Ձերոյ խնդրեաց ի մէջ հրամայել Սնակ եպիսկոպոսին գնալ ի աեղի ժողովման որդանն կարմրոյ և ցուցանել զիւրն գործողութիւն առ ի բարեօրոշակ մոզովել զայն և պատրաստել, յուսադրելով չեթողուլ զաշխատանս նորա առանց օրինաւոր վարձատրութեան:

Թեև Սնակ եպիսկոպոսն քառ

2 (50 բ) պաշտօնի իւրում յայսմ Աթոռոյս սրբոյ կարի հարկաւոր է մեզ, առանց որոյ գծաւորութիւն մեծ պատահի ի գործս մեր, բայց այսու ամենայնիւ զիտելով մեր. թէ հմտութիւն նորա յայսմ մասին ունի զմեծագոյն օգուտ ընծայել տէրութեան. եռանգն մեր առ օգուտ տէրութեան որով ոգեորեալ կամք միշտ—ստիպեաց զմեզ թողուլ զհարկաւորութիւն մեր և առ մամանակ առաքել գնա առ գործն, առ որ հրաւիրեալ լինի ի Բարձր Գերազանցութեան Ձերմէ:

Մնաժք խորին վերապատուութեամբ և անձնընծայութեամբ,

Письмо Вашего Высокопревосходительства от 15 сего сентября № 5140 имели честь получить 21 сего месяца.

Начальник Армянской Области Генерал-Майор Князь Бебутов письмом своим к Нам, объявляя нам Волю Вашего Высокопревосходительства, просил нас дозволить Епископу Исааку прибыть на место сбора кошения и оказать содействие свое как к лучшему сбору, так и приуготовлению оной, —обнадежив при том его трудм его не оставить без законного возмездия.

Хоть присутствие Епископа Исаака во должности его необходимо здесь в св. Престоле сем, без коего часто встречаются в делах затруднения, но при всем том, зная, что опытность его в сем случае может принести правительству не малую пользу, ревность наша к пользе правительства, коем мы одушевлены всегда,—заставила нас оставить собственную необходимость нашу и на время послать его, Епископа Исаака, к делу, к коему он приглашается Вашим Высокопревосходительством.

Имеем честь быть с глубочайшим высокопочтением и преданностью.

Ողորմած Տէր,

Բարձր Գերազանցութեան Ձերոյ ամենախոնարհ ծառայ և աղօթարար կաթողիկոս ամենայն հայոց Յովնանէս

№ 391

Ի 30 սեպտեմբերի ի 1833 ամի ի սուրբ էջմիածին Նորին Բարձր Գերազանցութեան կառավարչին Վրաստանու Պարոն Աննաբաբի օտ Բնփանտերի Բարոն Ռոզենի և ասպետի:

Милостивый Государь,

Вашего Высокопревосходительства Покорнейший Слуга и богомолец Католикос всех армян Иоаннес.

№ 391

30 сентября 1833

св. Эчмиадзин

Его Высокопревосходительству Главноуправляющему Грузинскому Господину Генерал-Адъютанту и Кавалеру Барону Григорию Владимировичу Розену.

III

էջ 1 (61 ա) Ваше Высокопревосходительство!

Милостивый Государь

Барон Григорий Владимирович!

Ваше Высокопревосходительство, обращая благосклонное внимание Ваше на труды мои, понесенные в минувшем 1833-м году при приготовлении кашенили, в награду трудов моих назначить изволили ама-титовый перстень, который украшенный бриллиантами получил от Господина Начальника Армянской Области. Вслед же затем удостоился получить лестное для меня письмо Вашего Высокопревосходительства от 17-го марта № 1348.

С истинною признательностию

էջ 2 (61 բ) принеся Особе Вашей

1 чувствительную благодарность, за внимание Ваше ко мне, осмеливаюсь уверить Ваше Высокопревосходительство, что я не упущу никакого случая, где могу быть полезным благословенному Правительству Всеавгустейшей Державы, и вместе с тем льщу себя надеждою, что чрез ми-

Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւն

Ողորմած Տէր

Բարոն Գրիգորի Վլադիմիրովիչ

Ձերդ Բարձր Գերազանցութիւնն ակնարկելով քաղցրութեամբ յաշխատանս իմ, զորս ցուցի յանցերում 1833 ամի ի պատրաստելն զորդն կարմիր. ի վարձ աշխատանաց իմոց շնորհեցիք զամենտեայ անդամանդակապ մատանի, զոր ընկալայ ի ձեռն Պարոն կառավարչի նահանգի Հայոց, Յետ որոյ արժանի գտայ ստանալոյ ցանկալի գրութիւն Բարձր Գերազանցութեան Ձերոյ ի 17 մարտի 1834 ամի, համար 1348:

0

Ճշմարիտ երախաագիտութեամբ մատուցանելով զջերմոտանդ շնորհակալութիւն իմ վասն շնորհաց Ձերոց առ իս, համարձակիմ հաւատացուցանել զԲարձր Գերազանցութիւն Ձեր, թէ ես ոչ երբէք թողից զգիպուած, ուր կարեմ օգտաւետ լինիլ օրհնարանեալ Տէրութեան ինքնակալութեան Ռուսաց, ե ակն ունիմ աներկբայ, թէ ի ձեռն բարեհաճ միջնորդութեան Ձերոյ ամենայն աշխատանք իմ, զորս ցուցի

достойное предстательство Ваше все труды мои, оказанные и оказать долженствующие, не останутся без достойного возмездия.

С чувством глубочайшего почтения и истинной преданности имею честь быть Вашего Выскопревосходительства, Милостивого Государя Всепокорнейшим слугою и богомольцем Исаак Архиепископ Армянский

և ցուցանելոց եմ, ոչ չափանշան չափադասությամբ եմ:

Խորին գգացությամբ հոգւոյ եւ հըշտարիւս անձնընծայությամբ շնորհս ունիմ Ձեզ:

Ձերդ Բարձր Գերազանցութեան, Ողորմած Տէր,

ամենախոնարհ ծառայ եւ ազօրաբար Իսահակ Արք. Եպիսկոպոս

20 мая 1834 года
св. Эчмиадзин
№ 47

Ի 20 մայիսի 1834 — մի
Ի Կոստանդնուպոլիս
№ 47

Л. Меликсет-Бек

Из истории производства кошенилевой краски в Армении

РЕЗЮМЕ

Производство кошенилевой краски известно было на Востоке еще в древние времена, как свидетельствует Библия (Апокалипсис, XVIII, 12, 16).

Кошениль или кармин, т. е. „кирмиз“, по-греч. kokkion, по-лат. coccus (отсюда и Coccus Porphyrophora Hameli), по-груз. „бужг'енди“, распространен был в древности и в Армении, как один из главных и основных предметов производства и экспорта на мировой рынок.

На это обстоятельство указывают соответствующие источники: 1. из латинских Плиний в I в. н. э. (Nat. hist., XXXIII, XXXV); 2. из армянских Лазарь Парпский в V в. (Ист. Арм. I. 7) и Ананий III иракский в VII в. (География, в абзаце Арарат); из арабских географов Ибн-ал-Факих, Ал-Истахри, Ибн-Хаукаль, Ал-Мокадасий в X в., Фирузабад XIV—XV вв. и др.; 4. из турецких географов Хаджи-халифа XVII в. (Геогр.), который повторяет Ал-Истахрия, и др.

Вопрос о кошенили и добыче из нее красной краски, с выяснением границ распространения ее в Армении, специально занимал царское правительство тотчас-же после образования „Армянской Области“, которая была подведомственна главноуправляющему Грузией, в дни барона Г. В. Розена (1831—1837).

Одним из мероприятий правительства по выяснению вопроса о кошенили было командирование в Армению J. Hamel'я. (Гамеля) с целью выяснения условий появления, развития и распространения таковой, в результате чего появилась работа на немецком и русском языках: „Über Cochenille am Ararat“ etc. (Зап. СПб Акад. Наук,

сер. VI, т. III, ч. II, стр. 9—64), с привеском заметки *J. F. Barandt'a* (там же, 65—67); и „Об Араратской кошенили“ (Журн. Мин. Внутр. Дел, ч. XVII, 1. 1835, июль, стр. 192—217).

Вопросом о кошенили особенно заинтересовались специалисты в наши дни, как, напр. *Б. Кузин, М. Широ́ва и А. Аветьян*, результаты исследований которых отчасти еще подлежат в рукописи (первых двух), отчасти опубликованы (третьего): „К вопросу о кошенили в Армении“ (Изв. Армянского филиала АН СССР, 1940 г. № 4—5, стр. 231—237).

Данный вопрос актуален также в связи с тем обстоятельством, что проблемой красок занят Институт рукописей (Матенадаран) при Совнаркоме Арм. ССР. в издании которого в 1941 г. вышла книжка на арм. и рус. языках доц. *А. Арутюнян* „Краски и чернила по древнеармянским рукописям“ (99 стр.), где несколько строк посвящено, между прочим, и „кармину“ (стр. 91).

• •

Во время своих занятий в Центральном Историческом Архиве НКВД Груз. ССР мы имели случай ознакомиться с делом № 2571 из фонда № 2—а „Канцелярии главноуправляющего Закавказским краем“ (бывш. № 8 „Канцелярии главноуправляющего Грузией“) по вопросу „О размножении Армянской Кошенили и о добывании из нее краски“.

Имея в виду тот интерес, который за последнее время проявляют специалисты проблеме кошенили в Армении, мы сочли целесообразным дать здесь краткую аннотацию означенного дела, с приложением к таковой трех документов: от 1830 г. на арм. яз., 1833 г. на арм. и рус. яз. и 1834 г. на рус. и арм. яз.

„Дело“, начатое 2 апреля 1832 г., дошло до нас на 101 лл. и заключает в себе в основном трактат (на арм. яз.) архимандрита (впоследствии епископа и архиепископа) Саака или Исаака Тер-Григоряна Тер-Саакянца Ереванского о кошенили с 10 рецептами умерщвления червя и тремя рецептами получения красной краски, от 14 июля 1830 г. Кроме того, там имеются: русский перевод трактата, переписка разных лиц и мест по данному вопросу с главноуправляющим Грузией бароном Г. В. Розеном, в частности кондак католикаса всех армян Иоаннеса от 30 сентября 1833 г. за № 391, и обращение архиепископа Исаака от 20 мая 1834 г. за № 41 на имя того же Розена; отношение „Горного в Грузии начальника“ от 21 апреля 1832 г. по вопросу „О краске те Грузинской (sic) Кошенили“, на имя Розена; наконец обширный трактат на русском языке под заглавием „Описание кошенили, водящейся в Армянской Области, составленное Маркшейдером Воскобойниковым 31 декабря 1832 г.“.

Публикуемые здесь 3 документа показывают, с каким интересом относились к вопросу о кошенили как правительственные сферы, так и высшее армянское духовенство.